

बिउको भरपर्दो व्यवस्था :

एक स्थानीय निकाय एक सामुदायिक बिउ बैंकको आवश्यकता

● पीताम्बर श्रेष्ठ

सामुदायिक बिउ बैंक संघ नेपाल,
कावासोती, नवलपरासी (ब.सु.पू.)
pitambar@csbneplap.org

नेपालमा कृषकहरूका लागि आवश्यक पर्ने थरीथरीका बिउको आपूर्ति विभिन्न स्रोतहरूबाट हुने गरेका छन्। त्यस मध्येको सबैभन्दा ठूलो स्रोत कृषकहरू स्वयम् आफै हुन्। हाम्रो देशमा धान र कोदोका भण्डार फलेका बाला, मकैका ठूला घोगा, काँक्रा फर्सीका ठूला फल बिउका लागि छुट्ट्याएर राख्ने चलन परापूर्वकालदेखि नै चलिराएका अभ्यासहरू हुन्। स्थानीय बाली विविधता संरक्षण तथा उपयोगमा यो परम्पराले अतुलनीय योगदान पुऱ्याएको छ। प्रत्येक वर्ष बिउ छनोट गर्ने र खेतबारीमा लगाउने चलनले अधिकांश स्थानीय वा रैथाने जातहरूमा रोग तथा किरा कम लाग्ने र जलवायु परिवर्तनको अवस्थामासँग जुध्न सक्ने क्षमता विकास भएको हुन्छ।

नेपालमा कृषकहरूका ससाना खेतबारी धेरै स्थानमा छरिएर रहेका हुन्छन् र ती प्रायः सबै खेतबारीमा फरक-फरक बाली र एउटै बालीको पनि फरक-फरक जातहरू लगाउने गरेका छन्। यहाँको विविधतापूर्ण हावापानी तथा भौगोलिक बनावट, माटोको अवस्था, खेती गर्ने तौरतरिका, मानिसहरूको जातीय तथा सांस्कृतिक विविधता र घरपरिवारको आवश्यकताअनुसार पनि कृषकहरूले

थरीथरीका बाली तथा जातहरू लगाउने गरेका छन् र त्यही अनुसार बिउ जोगाएर राखेका हुन्छन्। यिनै कुराहरूले गर्दा पनि नेपालमा प्रशस्त स्थानीय बाली विविधता पाइएको हो र त्यसको संरक्षण भइरहेको हो।

विश्व मानचित्रमा नेपाल सानो देश भएता पनि समग्र जैविक विविधता र कृषि जैविक विविधतामा धनी मानिन्छ। तर, तराईको चारकोसे भाडी व्यापक फँडानी भएपछि 'हरियो वन नेपालको धन' भन्ने उखान जनमानसबाट हराए भैं नेपालका हजारौँ स्थानीय बाली विविधता तीव्र गतिमा लोप भइरहेकाले 'कृषि जैविक विविधतामा नेपाल धनी छ' भन्ने कुरा पनि बिस्तारै लेख्न र बोल्न छाडिने छ। किन भने पहाडी क्षेत्रमा खेतबारी बाँभो रहने क्रम बढ्दो छ, पहाडबाट तराई वा गाउँबाट सहर बसाई सर्ने क्रम रोकिएको छैन, सहरीकरणले खेतीयोग्य जमिन र त्यहाँ लगाइने स्थानीय बाली विविधता घट्दो छ, बहुबाली पद्धतिमा आधारित परम्परागत कृषि पद्धति बिस्तारै सीमित बालीहरूको व्यवसायीकरणतर्फ उन्मुख छ। आयातित हाईब्रिड र उन्नत जातका बिउको प्रयोग बढ्दो छ र सरकारी तथा गैरसरकारी क्षेत्रबाट स्थानीय बाली विविधता संरक्षण तथा उपयोगका लागि भएका प्रयासहरू अपर्याप्त छन्।

त्यसैगरी कृषि बाहेकका पेसा र वैदेशिक रोजगारीमा युवाहरूको बढ्दो आकर्षणले कृषिलाई पेसा र जीविकोपार्जनको आधार बनाउने जनसंख्या घट्दो छ भने कृषि क्षेत्रले राष्ट्रको आर्थिक वृद्धिदरमा पुऱ्याउने हिस्सा पनि घट्दो छ। समग्रमा मुख्य बालीहरूको उत्पादन र उत्पादकत्व सन्तोषजनक छैन। यसका अनेकौँ कारणहरू मध्ये अधिकांश कृषकहरूले प्रयोग गर्ने स्थानीय र उन्नत जातका बिउ गुणस्तरीय नहुनु पनि एक हो। उत्पादनका सबै साधनहरू यथावत् राखी गुणस्तरीय बिउको प्रयोग गरेमा मात्र पनि १५ देखि २५ प्रतिशतसम्म उत्पादन बढाउन सकिने अनुसन्धानले प्रमाणित गरिसकेको भएता पनि यसमा असा गरिएअनुसार उपलब्धि हासिल गर्न सकिएको छैन।

नेपालको तराई क्षेत्र, भित्री मधेस, उपत्यका र मुख्य सहर आसपासका क्षेत्रहरू बाहेकका ग्रामीण भूभागमा अहिले पनि अधिकांश कृषकहरूले रैथाने बाली तथा स्थानीय जातहरू नै खेती गरिरहेका छन्। उनीहरूको खाद्य सुरक्षा, आयआर्जन र जीविकोपार्जन यसैमा आधारित छ। उदाहरणका लागि पूर्वी पहाडका केही जिल्लाहरूमा लामे साप्ताहिक हाटबजारमा बिक्रीका लागि ल्याइने अधिकांश कृषि उपज रैथाने वा स्थानीय जातका नै हुने गरेका छन्। स्थानीय बाली विविधता संरक्षणको पक्षबाट हेर्दा यो निकै सकारात्मक कुरा हो। तर उनीहरूले प्रयोग गर्ने स्थानीय जातका बिउको गुणस्तर सुधारमा पर्याप्त ध्यान पुन सकेको छैन भने कृषि उपजको उत्पादन तथा उत्पादकत्वमा पनि वृद्धि हुन सकेको छैन।

राष्ट्रिय बिउबिजन गुणस्तर नियन्त्रण केन्द्रको प्रतिवेदनअनुसार धान, गहुँ, मकै, तोरी, मुसुरो आदि मुख्य बालीहरूको करिब २२ प्रतिशत बिउ सरकारी संयन्त्रले आपूर्ति गरिरहेको छ भने बाँकी बिउ अनौपचारिक क्षेत्र वा कृषकहरू आफैँले घरमा राखेको बिउ तथा एक आपसमा साटासाट र किनबेचको माध्यमबाट आपूर्ति हुने गरेको छ। यसको अर्थ के पनि हो भने नेपाल सरकारले उन्मोचन गरेका जातहरूमा नेपालका बहुसंख्यक कृषकहरूको पहुँच पुगेको छैन। बिउ प्रतिस्थापन दर वृद्धिका लागि सरकारी, निजी तथा गैरसरकारी संयन्त्रको विभिन्न पहलहरूका बाबजुद यसमा उल्लेख्य सुधार हुन सकेको छैन। विभिन्न कारणले अधिकांश ग्रामीण भूभागमा सरकारी तथा गैर सरकारी संयन्त्रले सेवा दिन सकेका छैनन् भने बिउ खरिद गरेर प्रयोग गर्ने चलन अत्यन्त कम भएकाले निजी क्षेत्र त्यसतर्फ आकर्षित छैन।

नेपालमा विगत तीन दशकमा स्थानीय बाली विविधता संरक्षण तथा उपयोगका लागि सामुदायिक बिउ बैंक र गुणस्तरीय बिउमा पहुँच बढाई बिउ प्रतिस्थापन दर वृद्धि गर्नका लागि समुदायमा आधारित बिउ उत्पादन तथा बजारीकरण जस्ता असल अभ्यासहरूको विकास र केही हदसम्म विस्तार पनि भइरहेका छन्। तर, जसरी वन तथा वातावरण मन्त्रालयको अगुवाइ र मातहतका निकाहरूको सक्रियतामा सामुदायिक वनको अवधारणा विकास र देशव्यापी रूपमा उदाहरणीयरूपमा विस्तार भयो, सामुदायिक बिउ बैंक र समुदायमा आधारित बिउ उत्पादन तथा बजारीकरण

पद्धतिहरू देशव्यापीरूपमा विस्तार हुन सकेको छैन ।

नेपालमा संघीय शासन व्यवस्था लागु हुनुपूर्व देश विकासको खाका सिंहदरबारमा कोरिने चलन थियो । तर, नेपालको संविधान २०७२ ले कृषि, वन, वातावरण, प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापन लगायतका विषय स्थानीय सरकारको क्षेत्राधिकारभित्र तोकिएको छ । तसर्थ, स्थानीय बाली विविधता संरक्षण तथा उपयोग र कृषकहरूका लागि आवश्यक बिउको जोहो गर्ने जिम्मा स्वतः स्थानीय निकायमा आएको छ । यस विषयमा केही स्थानीय निकायहरूले आफ्नै पहल तथा प्रदेश तथा संघीय सरकारको आर्थिक अनुदान तथा प्राविधिक सहयोगमा सहानीय कदम चालिरहेका छन् भने यो विषयमा धेरै स्थानीय निकायहरू अझ पनि अलमलको अवस्थामा छन् ।

त, अब भने ढिला नगरिकन सबै पालिकाहरूले आफ्नो पालिका क्षेत्रमा भएका स्थानीय बाली विविधता तथा परम्परागत ज्ञान र जानकारीको पहिचान तथा अभिलेखीकरणका साथै त्यसैका आधारमा स्थानीय बाली विविधता संरक्षण तथा दिगो उपयोगका लागि दीर्घकालीन योजना बनाएर कार्यान्वयनमा लाग्नु आवश्यक छ । त्यसैगरी सम्भाव्यताका आधारमा आफ्नो पालिका क्षेत्रका कृषकहरूका लागि आवश्यक उन्नत जातका बिउ तथा बिरुवाको उत्पादन तथा उपलब्धता बढाई कृषि उपज उत्पादन, खाद्य सुरक्षा, पोषण, आयआर्जन र जीविकोपार्जन सुधारमा टेवा पुऱ्याउन योजनाबद्धरूपमा अघि बढ्नुको विकल्प छैन । यी धेरै सबालहरूको एउटै समाधानका रूपमा हाल नेपालका विभिन्न जिल्लाहरूमा सफलरूपमा सञ्चालन भइरहेको सामुदायिक बिउ बैंक पद्धति अवलम्बन गर्न सकिन्छ ।

के हो सामुदायिक बिउ बैंक ?

सामुदायिक बिउ बैंक भन्नाले कृषि सहकारी, कृषकहरूको संस्था वा कृषक समूहले विशेषतः आफ्नो समुदाय र पालिका क्षेत्रमा भएका स्थानीय बाली विविधता (अन्नबाली, फलफूल, तरकारी, जरेबाली, दाल तथा कोसेबाली, तेलहन बाली, मसला बाली) आदि पहिचान, अभिलेखीकरण, संकलन, नियमित बिउ तथा बिरुवा उत्पादन, बिउको सुरक्षित भण्डारण र सुपथ मूल्यमा बिक्री वितरण गर्ने व्यवस्था हो । साथै यसले स्थानीय कृषकहरूको आवश्यकताअनुसार स्थानीय हावापानी सुहाउँदा उन्नत जातहरूका बिउ तथा बिरुवा पनि उत्पादन गरी बिक्रीवितरण गर्दछ । अर्थात् यसको मुख्य उद्देश्य स्थानीय बाली विविधताको दिगो संरक्षण तथा उपयोग गर्नु र कृषकहरूका लागि आवश्यक थरीथरीका स्थानीय र उन्नत जातका बिउ तथा बिरुवा सहजरूपमा उपलब्ध गराई कृषि उपज उत्पादन वृद्धिमा टेवा पुऱ्याउनुका साथै खाद्य सुरक्षा, पोषण, आयआर्जन र जीविकोपार्जनको अवस्थामा सुधार ल्याउनु रहेको छ । यो नितान्त सरकारी संयन्त्रले कृषकहरूका लागि अनिवार्य रूपमा दिनुपर्ने सेवा हो । त्यसैले सामुदायिक बिउ बैंकको सुरुआतदेखि नै सरकारी तथा गैरसरकारी निकायहरूको आर्थिक तथा प्राविधिक सहयोग अपरिहार्य छ ।

कुनै पनि स्थानीय निकायमा सामुदायिक बिउ बैंक थालनीका लागि यसको अवधारणा र सञ्चालन प्रक्रियाका बारेमा समान धारणा विकास गर्न स्थानीय निकाय परिवार तथा सबै सरोकारवाला निकायहरूको सहभागितामा एकदिने अन्तरक्रिया गोष्ठी गर्नु आवश्यक छ । त्यसपछि कृषि शाखाको नेतृत्वा सामुदायिक बिउ बैंक सञ्चालन निर्देशिका तयार गरी सोही बमोजिम अघि बढ्न सकिन्छ । सामुदायिक बिउ बैंक स्थापनाका लागि कृषकहरूको बिउलये संस्था (कृषि सहकारी वा कृषकको संस्था वा कृषक समूह) आवश्यक हुन्छ ।

त्यसपछि कृषि शाखाका कर्मचारी तथा कृषकको संस्थाका पदाधिकारी तथा सदस्यहरूको क्षमता विकासका लागि सामुदायिक बिउ बैंक व्यवस्थापनसम्बन्धी तालिम सञ्चालन गर्नु पर्दछ । यो तालिम अबधीमा उक्त स्थानीय निकायमा सामुदायिक बिउ बैंक स्थापना गर्ने विधि र प्रक्रियाको खाका पनि तयार हुन्छ । यसरी तयार हुने खाकालाई कृषि शाखा र कृषकको संस्थामा थप छलफल गरी अन्तिम रूप दिएर अघि बढ्न सकिन्छ ।

सामुदायिक बिउ बैंकले स्थानीय बाली विविधता संरक्षण तथा उपयोगको सन्दर्भमा उपलब्ध स्थानीय बाली विविधता, त्यसको अवस्था र समुदायको आवश्यकताअनुसार सचेतना कार्यक्रम, बिउ तथा बिरुवा उत्पादन, उत्कृष्ट स्थानीय जात राष्ट्रिय बिउबिजन बोर्डमा दर्ता, बजार माग बढी भएका स्थानीय बालीमा आधारित खाद्य परिकार उत्पादन तथा बजारीकरण, विविधता प्रदर्शनी स्थल स्थापना, परस्थानीय संरक्षणका लागि राष्ट्रिय जिन बैंकमा पठाउने लगायतका क्रियाकलाहरू सञ्चालन गर्न सक्दछन् । तर, उन्नत जातका बिउ उत्पादन तथा बजारीकरणको हकमा भने बिउबिजन नियमावली २०६९ को प्रावधानअनुसार कानुनी प्रक्रिया पूरा गरेर अघि बढ्नु पर्दछ ।

सामुदायिक बिउ बैंक सञ्चालन गर्ने कृषकको संस्था, स्थानीय सरकार र सहयोगी निकायहरू सबैले मनन गर्नु पर्ने कुरा के छ भने नेपालमा शिक्षा, स्वास्थ्य, वनलगायतको क्षेत्रमा देशव्यापीरूपमा सामुदायिक संस्थागत संरचना विकास भएका छन् र सोहीअनुसार प्राप्ति पनि भएको छ । तर कृषिको क्षेत्रमा सबै समुदायलाई समेटेर काम गर्ने कुनै पनि संस्थागत संरचना हाल सम्म विकास भएको छैन, विकास गरिएको छैन । कृषि क्षेत्र पछि पर्नुको एउटा कारण यो पनि हो । हाल सञ्चालनमा रहेका कृषक समूह वा कृषि सहकारीहरूले सबैलाई समेटेर काम गर्न सकेका छैनन्, धेरै समूह र सहकारी नामका मात्र छन् । बिउ उत्पादक समूह र सहकारीहरू छन्, त्यो पनि सीमित क्षेत्र र सीमित बालीहरूमा मात्र काम गर्दछन् । तसर्थ, अब स्थापना गरिने सामुदायिक बिउ बैंकहरूले यो खाडल पुर्ने सोच लिएर योजनाबद्ध ढंगमा अघि बढ्नु पर्दछ ।

हाल कतिपय संघसंस्थाहरूले पर्याप्त गृहकार्य नगरिकन समुदायलाई केही दराज वा फर्निचर तथा ससाना प्लास्टिकका बट्टा दिएर दस-बिउस वटा स्थानीय जातका बिउका नमुना संकलन गर्न लगाएर सामुदायिक बिउ बैंकको नाम दिएका छन् भने कतिपयले केही बालीहरूको उन्नत जातका बिउ उत्पादन गर्ने कार्यलाई पनि सामुदायिक बिउ बैंक भन्ने गरेका छन् । यी दुवै कार्य सामुदायिक बिउ बैंक होइनन् ।

स्थानीय निकायले सामुदायिक बिउ बैंकको अवधारणाबारे पर्याप्त अध्ययन गरी आफ्ना कर्मचारीको क्षमता वृद्धि गरेर अघि बढ्न सकेमा स्थानीय बाली विविधता संरक्षण तथा उपयोगका साथै उन्नत जातको बिउमा आम कृषकहरूको सहज पहुँच बढाउन सक्दछ भने यसले क्रमशः कृषि उपज उत्पादन र आमदानी बढाउन टेवा पुग्दछ । स्थानीय बाली विविधता हाम्रा अमूल्य सम्पति हुन, यो लोप भएर जानु भनेको मानिस तथा तथा पशुपन्छीका लागि खाना र दानाको दायरा साधुरो हुँदै जानु हो भने भविष्या कृषि अनुसन्धान र विकासको ढोका साधुरो हुँदै जानु पनि हो । विगतमा आयातित हाइब्रिड बिउमा मात्र भरपर्दा धेरै कृषकहरूले दूलो समस्या भोग्नु परेका उदाहरण नेपालमा प्रशस्त छन् । त्यसैले प्रत्येक स्थानीय निकायमा कम्तीमा एउटा सामुदायिक बिउ बैंकको थालनी गरी समुदायको आवश्यकताअनुसार स्थानीय र उन्नत जातको बिउ सहज आपूर्ति गर्ने व्यवस्था मिलाउनु आवश्यक छ । यो मावन र प्रकृति दुवैको हितमा छ ।